

Artur Górak (UNIWERSYTET KARDYNAŁA STEFANA WYSZYŃSKIEGO W WARSZAWIE)

ORCID:0000-0002-1964-9008

Roty aresztanckie w Imperium Rosyjskim (1827–1870)

DOI: 10.25951/14256

STRESZCZENIE

Artykuł wyjaśnia pojęcie rot aresztanckich w Rosji jako formy kary. W artykule została pokazana geneza i rozwój systemu rot aresztanckich, zmiany organizacyjne oraz warunki odbywania kary. W literaturze utrwalił się pogląd, że powstańców zsyłano głównie na Syberię, ewentualnie na Kaukaz, i że taka kara była najdotkliwsza. Autor dowodzi, że podstawową formą kary były roboty przymusowe w miastach gubernialnych europejskiej części Rosji. Była to kara bardzo dotkliwa ze względu na wojskowy reżim, warunki panujące w więzieniach i wykonywane prace. Do tego celu wykorzystano tzw. rotę aresztancką.

SŁOWA KLUCZOWE: Imperium Rosyjskie, więziennictwo, praca przymusowa, rotę aresztancką, zesłanie do Rosji.

SUMMARY

The Arrest Squads in Russian Empire

The article explains the concept of prison squads (*arestantskaya rota*) in Russia as a form of punishment. The article shows the origins and development of the prison squad system, organizational changes, and conditions of serving sentences. The view has become established in the literature that insurgents were mainly sent to Siberia or the Caucasus, and that such punishment was the most severe. The author argues that the basic form of punishment was forced labor in the provincial cities of the European part of Russia. This was a very severe punishment due to the military regime, prison conditions, and the work performed. So-called prison squads were used for this purpose.

KEYWORDS: Russian Empire, prison system, forced labor, arrest squad, exile to Russia.

Wprowadzenie

Zesłanie było generalną zasadą karania, poza karami ekonomicznymi, za działalność przeciw polityce Imperium Rosyjskiego (udział i wspieranie powstań, opór przeciwko likwidacji Cerkwi Unickiej itp.). Nie bierzemy tu pod uwagę natchmiastowego zabójstwa, pobicia, spalenia domu, gwałtów i kradzieży. Nosiły one raczej charakter zbrodni wojennych lub pospolitych, tym niemniej dość powszechnych w wykonaniu rosyjskich wojsk lub formacji policyjnych. Z kolei kary wykonywane po pewnym czasie od pojmania zasadniczo polegały na wywiezieniu skazanych daleko od terytorium byłej Rzeczypospolitej, choć *de iure* powinny być wykonywane na terytorium Królestwa Polskiego. Takie generalne odstępianie od prawa pokazuje, wbrew intencji władz, że zesłańcy nie byli pospolitymi przestępcami. W potocznej opinii na cały wachlarz takich kar przyjęło się określenie „zsyłka”. Jednak pod ogólnym pojęciem zesłania mieści się wiele rodzajów kar związanych z wywiezieniem w głąb Rosji. Na przykład komisje wojenno-sądowe skazujące powstańców styczniowych działały także daleko od terenów powstania, we Władymirze, w Smoleńsku, w Niżnim Nowgorodzie, w Połtawie i w Charkowie. Często dopiero tam określano ostateczną formę i wymiar kary. W literaturze naukowej badacze zagadnienia wyróżniają nie tylko wiele form kar, lecz także wyraźnie podkreślają, że znaczna część powstańców, a może nawet większość, nie została skazana na wywiezienie na Syberię, a na nawet na Ural, czyli poza europejską część Imperium Rosyjskiego¹. Z badań naukowych wyłania się przekonanie, że podstawową formą kary były tzw. rotę aresztanckie w europejskiej części Rosji². Przy czym ten środek karny wcale nie oznaczał kary łagodniejszej, a często był jedynie kilkuletnim wstępem do zesłania. Agaton Giller pisał: „Aresztanckie rotę znajdują się prawie w każdej fortecy. Robota tu trudna, bicia częste, niewola wielka robi to, iż aresztanci wolą karę katorgi syberyjskiej, jak karę robót tartacznych”³. Ogólnie rzecz biorąc, mylące jest sklasyfikowanie rot aresztanckich jako kary niższej, poprawczej.

¹ Na brak danych o Polakach osadzonych w rotach aresztanckich zwracała już uwagę E. Kaczyńska (*Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914*, Warszawa 1989, s. 31–33).

² Tamże, s. 102 (tabela) i *Aneksy*.

³ A. Giller, *Podróż więźnia etapami do Syberii w roku 1854*, t. 1, Poznań–Charlottenburg 1912, s. 99.

Roty aresttanckie istniały także w Królestwie Polskim⁴, choć ani nie mogły one przyjąć tak wielkiej liczby skazanych jak np. za udział w powstaniu styczniowym, ani też władze nie chciały ich przetrzymywać w Królestwie Polskim. Wprowadzony 1 stycznia 1849 r. rosyjski kodeks karny (*Ułożenije o nakazanijach*) pozwalał zsyłać na katorgę poddanych Królestwa, szczególnie jeśli wyrok pozbawiał ich praw i przywilejów stanu. Jednak kara robót fortecznych miała być odbywana w Królestwie⁵. Jesienią 1833 r. polecono utworzyć rotę aresttanckie w twierdzach Nowogeorgijewsk (Modlin) i Zamość „do prac, z ludzi wymagających nadzoru”. Nadano im numery w klasyfikacji imperialnej 44 i 45⁶. Były to rotę dla cywilów. Następnie w twierdzy Nowogeorgijewsk utworzono jeszcze jedną rotę dla „aresztantów wojennych” i nadano jej numer 45, a zamojską jednocześnie przenumeroowano na 46. Co ważne dla dalszych rozważań, aresztanci wojenni mogli być cywilami, ale skierowanymi do rotę przez naczelników wojennych (wyrok: roboty w twierdzy)⁷. Wszystkie te rotę działały na podstawie rosyjskiej ustawy z 19 listopada 1833 r.⁸ Następnie rotę aresttancką sformowano, poczynawszy od marca 1845 r., w twierdzy Iwangorod (Dęblin)⁹. Rotę tę przyporządkowano do Zachodniego Okręgu Inżynieryjnego¹⁰ i nadano jej numer 36 i w związku z tym pozostałe przenumeroowano. W 1847 r. sformowano w tej twierdzy także cywilną rotę aresttancką resortu inżynieryjnego¹¹ o numerze 38 z przenumeroowaniem istniejących rot. Rotę tworzone w Królestwie były obsadzone żołnierzami X okręgu straży we-

⁴ Por.: J. Bieda, *Rodzaje ośrodków pozbawienia wolności w Królestwie Polskim*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” t. 19 (2016).

⁵ А.П. Щербатов, *Генерал-Фельдмаршал князь Паскевич его жизнь и деятельность*, t. 6: 1848–1849 гг., Санкт-Петербург 1899, s. 35.

⁶ Полное собрание законов Российской империи, собрание второе (dalej: PSZRI II), t. VIII (1833), № 6573, 15 XI, положение об инвалидных командах, подвижных инвалидных и арестантских ротах в Царстве Польском.

⁷ PSZRI II, t. XII (1837), № 1075, 30 XI, указ именный, объявленный в приказе военного министра, о сформировании в крепости Новогеоргиевской арестантской роты.

⁸ PSZRI II, t. VIII (1833), № 6584, 19 XI (opubl. 21 II 1834 r.), положение об арестантских ротах инженерного ведомства.

⁹ PSZRI II, t. XIX (1844), № 18396, 6 XI, указ именный, объявленный в приказе военного министра, о сформировании в Ивангородской крепости арестантской роты инженерного ведомства.

¹⁰ W latach 1809–1837 pogranicza Rosji podzielono na 10, a potem na 9 okręgów inżynieryjnych ministerstwa wojny łączących komendy inżynieryjne w twierdzach.

¹¹ PSZRI II, t. XVII (1847), № 21560, 2 X, указ именный, объявленный в приказе военного министерства, о сформировании в крепости Ивангородской гражданской арестантской роты инженерного ведомства.

wewnętrznej¹². Okręg ten obejmował także twierdzę w Brześciu Litewskim i podlegał władzy namiestnika Królestwa Polskiego jako dowódcy armii czynnej. Dlatego też za pierwszą rotę tu sformowaną należy uznać właśnie brzeską¹³. Potem jeszcze dwie wojskowo-robotnicze rotę z Rygi połączono i przeniesiono do Brześcia z numerem 50 oraz utworzono tam rotę aresztancką numer 37, a 1 stycznia 1845 r. utworzono tam drugą rotę resortu inżynierskiego z numerem 31 (ta wcześniejsza miała już wtedy numer 30)¹⁴.

Jak już wspominałem, nawet jeśli ktoś nie został na rotę skazany od razu, to wyrok mógł być korygowany i precyzowany w określonych punktach przesyłania więźniów w głąb Rosji i często czasowo (lub na czas nieokreślony) kierowano jeńców i skazańców do więzień w miastach gubernialnych europejskiej części Imperium, a formą odbywania kary były właśnie rotę aresztanckie¹⁵. Dla orientacji można podać, że ponad 60% zesłanych do guberni tobołskiej powstańców styczniowych przedtem odbywało karę w rotach¹⁶. Znaczenie rot aresztanckich, choćby tylko jako kary dla powstańców styczniowych, uzasadnia zbadanie ich genezy, organizacji i funkcjonowania. Nawet jednak bez tego pretekstu historiografia polska wymaga uporządkowania tego tematu z powodu nieuzasadnionych uogólnień, błędów w klasyfikacji i nazewnictwie, a także niewłaściwego rozumienia tej kary.

Żywym wątkiem badawczym są próby określenia liczby zesłanych za udział i wspieranie powstania. Tutaj tylko odniesiemy się do danych z epoki – „Отчет о количестве политических преступников, сосланных из Королевства

¹² Rodzaj formacji wojskowej przeznaczonej do służby policyjnej (wartowniczej, dozorczej, konwojowej) wewnątrz kraju. Istniała w latach 1811–1864; *Внутренняя стража*, w: *Военная энциклопедия*, red. В. Ф. Новицкий, т. 6, Санкт-Петербург 1912, s. 443–444.

¹³ PSZRI II, t. VII (1832), № 5817, 12 XII, указ именный, объявленный в приказе военного министра, о возведении находящейся в Брест-Литовске Инженерной команды в 1-й класс, о сформировании в Риге новой военно-рабочей, а в Брест-Литовске арестантской роты.

¹⁴ PSZRI II, t. XIX (1844), № 18041, 30 VI, указ именный, объявленный в приказе военного министра, о сформировании в Брест-Литовской крепости арестантской роты.

¹⁵ J. Niemojewski, *Podstawy prawne wyroków sądów wojskowych rosyjskich w powstaniu 1863 roku*, w: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 25-letniej działalności nauk prof. M. Handelsmana*, Warszawa 1928; M. Stanulewicz, *Sądy i prawo w powstaniu styczniowym*, Poznań 2005, s. 178–189.

¹⁶ Л.С. Кашихин, Д.И.Копылов, Н.П.Митина, Б.Г. Пекут, *Участники польского восстания 1863–1864 гг. в Тобольской ссылке*, Тюмень 1963, cyt. za: Л.Г. Подлевский, *Система арестантских рот гражданского ведомства и её роль в истории польской политической ссылки начала 1860-х гг.*, w: *Поляки в России. История и современность*, red. Х. Граля, А.А. Петровский, А.И. Селицкий, Краснодар 2007, s. 44.

Польского в империю на поселение... с момента ссылки до июня 1867 г.,” sporządzony w Warszawie na zlecenie III wydziału Własnej JCM Kancelarii (zawiera nazwiska 11 024 osób)¹⁷. Oczywiście należy do tych danych podchodzić z całym naszym doświadczeniem. Te szacunki dotyczą tylko Królestwa Polskiego, ale pokazują, że większość powstańców trafiała najpierw do europejskiej Rosji, a nie na Syberię. Niejasne jest też, czy uwzględniają zesłanych na Syberię po odbyciu kary w rotach aresztanckich. Nie wiemy ponadto, czy chodzi o zesłanych na katorgę i osiedlenie, czy też na życie. Na podstawie danych z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW) – we wrześniu 1864 r. „количество людей, вывезенных за участие в восстании 1863 г. из Королевства Польского, Литвы, Белоруссии и Украины, достигло 25 тыс.”¹⁸. Wydaje się, że jesteśmy jeszcze daleko od ustalenia liczby osób wywiezionych z Królestwa Polskiego i Ziem Zabrzanych celem odbywania kary do Rosji europejskiej i na Syberię za udział i wspieranie powstania styczniowego¹⁹.

Za to problematyka systemu kar czy systemu penitencjarnego Imperium Rosyjskiego doczekała się bogatego, ale bardzo nierównomiernego stanu badań. Już przed rewolucją powstało kilka prac do dziś zachowujących wartość W.N. Nikitina²⁰ czy I.J. Fojnickiego²¹. Z okresu sowieckiego należy wyróżnić pięciotomowe dzieło M.N. Gerneta, z których interesują nas pierwsze trzy²². Bez względu na ideologiczne skażenie pracy, Gernet podchodzi do tematu kompleksowo, a jednocześnie tezy buduje na bogatej podstawie źródłowej, co cenne, źródeł ar-

¹⁷ Z. Strzyżewska, *Zesłańcy powstania styczniowego*, w: *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, red. A. Kuczyński, Wrocław 1998.

¹⁸ А.А. Иванов, С. И. Кузнецов, *К определению количества сосланных в Сибирь участников Январского восстания 1863 года*, „Baikal Research Journal” 2016, t. 7, № 6, doi: 10.17150/2411-6262.2016.7(6).17.

¹⁹ W Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym zachowało się 6 obszernych tomów wykazów alfabetycznych powstańców zesłanych do rot aresztanckich (ф. 1286, оп. 50, д. 496–498) i na osiedlenie w oddalonych guberniach (ф. 1286, оп. 50, д. 499–501).

²⁰ В.Н. Никитин, *Тюрьма и ссылка: 1560–1880 г. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение заключённых, пересыльных, их детей и освобождённых из-под стражи со времени возникновения русской тюрьмы до наших дней*, Санкт-Петербург 1880, 674 s.

²¹ И.Я. Фойницкий, *Учение о наказании в связи с тюремоведением*, Санкт-Петербург 1889.

²² М.Н. Гернет, *История царской тюрьмы: в 5 т., т. 1: 1762–1825, т. 2: 1825–1870, т. 3: 1870–1900*, Москва 1960–1961.

chiwalnych. Rosyjski stan badań nad dziejami kary pozbawienia wolności rzetelnie przedstawia K.K. Korablin²³.

Często jednak badania regionalne mają dla nas większe znaczenie, ponieważ autorom trudno pominąć napływ do miejscowego więzienia powstańców styczniowych, choć niektórzy bardzo się starają. Badania tego typu co prawda rozwijają się obiecująco, jednak ich podstawy mają bardzo różny, niespójny, poziom warsztatowy i źródłowy oraz nie zawsze ujawnianą metodologię²⁴.

Roty aresztanckie w świetle regulacji prawnych

Kara niewolniczej pracy na rzecz państwa, połączona z zesłaniem do terytorium oddalonego, słabo zaludnionego i zwykle charakteryzującego się trudnymi warunkami życia, jako forma izolacji, kary i kolonizacji zarazem była znana w Rosji już od dawna. Tradycyjne miejsca zsyłki to północna część Rosji europejskiej, Syberia i Kaukaz. Jednak rotы aresztanckie były ideą odrębną. Owszem, łączyły uwięzienie z pracą przymusową, ale po pierwsze uwięzienie miało charakter ścisły – przetrzymywano więźniów w zamkniętych ośrodkach, a po drugie – były one usytuowane w miastach Rosji europejskiej, najczęściej w stolicach administracyjnych. Po trzecie wreszcie – skazaniec oddawany był we władzę armii. Wszystkie te elementy wynikają z genezy tej formy kary.

Pierwsze tego typu rozwiązania zastosowano w Rosji już na początku XVIII w. Jednak w regularnej formie utworzono je znacznie później. Ich źródła należy szukać w charakterze rosyjskiej armii oraz jej roli w państwie i dla państwa. W polskiej

²³ K.K. Кораблин, *К вопросу об использовании труда ссылкокаторжных при освоении и заселении сибиря и дальнего востока в XVI – начале XX вв.*, „Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке” № 1, 2017.

²⁴ Patrz: Л.П. Кононова, *Ссылка участников польского восстания 1863–1864 годов (по материалам Архангельской губернии, дисс. ...к.и.н., Архангельск 2004; Е.В. Серак, Ссылные участники восстания 1863–1864 гг. уроженцы Беларуси в Сибири: численность, сословный состав и география расселения*, „Вестник полоцкого государственного университета” серия А, № 1, 2018, s. 59–66; О.С. Плех, *Развитие системы пенитенциарных учреждений в провинции в первой половине XIX в. (на материалах Вологодской губернии)*, „Вестник Московского государственного областного университета”, серия: *Юриспруденция*, 2019, № 4, doi: 10.18384/2310-6794-2019-4-26-40, s. 26–40.

literaturze informacje na ten temat są bardzo ogólnikowe²⁵. Trzeba podkreślić, że systemy penitencjarne Królestwa i Imperium były coraz bardziej połączonymi naczyniami. Początkowo i zasadniczo była to więc forma kary dla wojskowych i, jak się wydaje, dla jeńców, z tym że bardzo szeroko stosowano oddawanie cywilów we władzę (na służbę) armii jako karę. W XVIII w. w rosyjskiej terminologii wojskowej używano określenia „невольник” obok „арестант” i dopiero w 1816 r. minister wojny powiadomił Senat Rządzący, że 28 maja 1816 r. ogłosił w swoim resorcie najwyższe pozwolenie, żeby owych „niewolników” na przyszłość nazywać „aresztantami”²⁶. Pomijając wątek wizerunkowy tej zmiany, dostrzegamy tu ważny ślad. Mianowicie chodziło o ludzi przetrzymywanych w twierdzach, bezpośrednio podległych armii i resortowi inżynieryjnemu, który jak wiadomo do lat sześćdziesiątych XIX w. był zmilitaryzowany i stanowił część składową Ministerstwa Wojny. Tak więc „niewolników” w doniesieniach komendantów twierdz należało odtąd nazywać aresztantami, a znajdujących się w twierdzach zarządzanych przez resort inżynieryjny – *крепостными арестантами* (aresztantami fortecznymi). Więźniów cywilnych nazywano zaś wcześniej „kołodnikami”. Na roboty w twierdzach od dawna też skazywano chłopów i włóczęgów oraz innych ludzi „szkodliwych”, co odbierano jako karę ciężką, podobnie jak samo wcielenie do armii. Dopiero od 1813 r.²⁷ podnoszono wątpliwości odnośnie do trybu administracyjnego, jednak niekonsekwentnie²⁸.

Po zakończeniu wojen napoleońskich zaczęło się też inne zjawisko w postaci coraz szerszego używania aresztantów do robót poza twierdzami. Chyba pierwszy poważny wyłom w prawie zrobił ukaz z 5 października 1826 r., co ważne, wydany z inicjatywy Aleksieja Aleksandrowicza Arakczewaja i najpewniej inspirowany całym systemem osiedli wojskowych. Ukaz był napisany własnoręcznie przez cara i wynikał z oburzenia stanem ulic w miastach, a w końcowym zapi-

²⁵ Por. E. Kaczyńska, *Ludzie ukarani*, s. 206–207; też, *Syberia: największe więzienie świata (1815–1914)*, Warszawa 1991, s. 37–38.

²⁶ PSZRI I, t. XXXIII (1815–1816), № 26371, 24 VII, сенатский, в следствие именного, о именовании во всех бумагах невольников арестантами.

²⁷ PSZRI I, t. XXXII (1812–1814), № 25320, 18 I 1813 г., об отсылке тех только преступников в Выборг в крепостную работу, кои присуждены будут в долговременную или вечную работу.

²⁸ Finlandzki generał-gubernator domagał się przestrzegania tego prawa już w 1816 r., zauważając, że do miejscowych twierdz przysyłani są z Rosji chłopci za brak dokumentów lub inni ludzie obwinieni o małoważne przestępstwa, a nawet bez określenia za co, gdy powinni tylko skazani wyrokiem sądu na długoterminowe lub dożywotnie roboty forteczne; PSZRI I, t. XXXIII (1815–1816), № 26372, 25 VII, об отсылке в крепостные работы в Выборгскую губернию тех преступников, кои тому по указу 1813 г. назначены.

się zezwalał na wykorzystywanie aresztantów przetrzymywanych w więzieniach do remontu i naprawy ulic²⁹. Roty miały więc dostarczyć władzom lokalnym darmowej siły roboczej do podniesienia cywilizacyjnego miast poprzez użycie ich na budowach ulic, kanalizacji, budynków publicznych, mostów i ogólnie „за дешевую плату обустроить и украшать города и селения”.

Niebawem też usankcjonowano odbywanie kary przez aresztantów wojennych w więzieniach podlegających administracji cywilnej, co oznaczało jedynie nadzór, ponieważ kadry i reżim pozostawał wojskowy³⁰. Ogólnie rozwiązanie w postaci rot aresztanckich wpisuje się w tendencję militaryzacji państwa i społeczeństwa charakterystyczną dla panowania Mikołaja I. Po raz pierwszy inicjatywa „zagospodarowania” aresztantów wyszła z MSW. Znajdujemy tu rozróżnienie aresztantów na: 1) wojskowych, właściwych czy oddawanych do rot z decyzji władz wojskowych – ci nigdy nie odbywali kary w więzieniach miejskich, ale przetrzymywani byli przy *hauptwachtach*³¹, 2) cywilnych, którzy choć byli wojskowymi aresztantami, to przypadali do jednej kategorii z cywilnymi (zbiedzy, włóczędzy, przestępcy i in.), których przysyłały sądy ziemskie i straż wewnętrzna, lub byli oddawani do „показания” i ci mieli być przetrzymywani razem z innymi cywilnymi aresztantami. Uznano więc, żeby separować te dwie kategorie, do czego należało rozbudować więzienia. Minister finansów zauważył, że to nadmiernie zwiększy obciążenia budżetu państwa.

Drugim bardzo ważnym impulsem do szerszego stosowania robót fortecznych jako kary były doniesienia lokalnych władz Syberii o niemożliwej do zagospodarowania liczbie zesłańców. Brano także pod uwagę koszty przesyłania więźniów na Syberię. Po raporcie gubernatora omskiego w 1835 r. Mikołaj I zastanawiał się, czy nie zaprzestać całkowicie zsyłania na Sybir skazańców z wyjątkiem katorżników. Kwestię dogłębnie studiowano w Komitecie Syberyjskim. Minister spraw wewnętrznych Dmitrij Nikołajewicz Błudow wnosił o rozbudowanie systemu rot aresztanckich i zsyłanie na życie do oddalonych guberni Rosji europejskiej. Minister sprawiedliwości Dmitrij Wasiljewicz Daszkow zaś proponował tworzenie domów odosobnienia z robotami wewnętrznymi i nauką rzemiosł. Rozpatrywano sprawę w departamencie praw Rady Państwowej na kilkunastu posiedzeniach w latach 1837–1840, a ostatecznie Komitet Syberyjski rekomendował organizację

²⁹ PSZRI I, t. XXXIII (1815–1816), № 26450, 5 X 1816 r.

³⁰ PSZRI I, t. XXXIX (1824), № 30075, 30 IX, положение Комитета Министров, о помещении военных арестантов в тюрьмах гражданского ведомству принадлежащих.

³¹ Odwach, wojskowy areszt, pomieszczenie do przetrzymywania żołnierzy jako forma kary dyscyplinarnej.

robót w rotach aresttanckich w miejscach zesłania. Wszystkie te propozycje nie znalazły pełnego zastosowania³². Na przeciążenie systemu bez wątpienia wpłynął napływ zesłańców w postaci więźniów politycznych i jeńców z terenów Rzeczypospolitej, poczynszy od konfederatów barskich, a także wziętych do niewoli żołnierzy wielkiej armii Napoleona. Znaczna ich liczba była kierowana na Kaukaz, gdzie więźniów było i tak bardzo dużo ze względu na toczącą się wojnę z góralami³³. Dlatego zaakceptowano swoistą interpretację wyroków – w 1828 r. zdecydowano, aby skazanych na zesłanie, ale zdolnych do pracy, przetrzymywać w rotach aresttanckich³⁴.

Po przesłедzeniu rozwoju tej formy kary możemy wyróżnić kilka rodzajów rot:

- rotы wojskowe w twierdzach,
- rotы floty: bałtyckiej i czarnomorskiej,
- rotы resortu górnictwa,
- „wojskowe” rotы aresttanckie resortu inżynieryjnego, powołane jako rodzaj kary głównej w 1823 r.,
- „rotы cywilne” („rotы aresttanckie resortu cywilnego”), utworzone na wzór wojskowych rot aresttanckich w 1830 r., działające do 1863 r. w resorcie komunikacji, a następnie przekazane w zarząd władzom gubernialnym,
- „aresttanckie wydziały poprawcze” (1870–1917), przemianowane z cywilnych i przeniesione do resortu MSW.

Rotы aresttanckie resortu morskiego (floty) działały w portach bałtyckich i czarnomorskich od 1826 r.³⁵, choć odpowiednie akty prawne wydano dopiero

³² И.Я. Фойницкий, *Учение о наказании*, s. 289–290; В.Б. Лебедев, *Организация и деятельность арестантской роты в Пскове в XIX веке*, w: *Актуальные проблемы деятельности подразделений УИС*, ред. Д.Г. Зыбин, Воронеж 2018, s. 509–512.

³³ Por. M. Arsanukaeva, *Kara więzienia dla górali z północnego Kaukazu (XIX–początek XX w.)*, „Res Historica” t. 38 (2015), s. 71–94, doi: 10.17951/rh.2015.39.71

³⁴ *Арестантские роты*, w: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, t. II (3), Санкт-Петербург 1893, s. 64–65.

³⁵ PSZRI II, t. I (1825–1827), № 598, 26 IX 1826 r., положение для образования крепостных арестантов в арестантские роты – „арестантов морского ведомства, в портах состоящих, сформировать в роты, и чтобы учреждение сих рот основание было совершенно на положении существующих в крепостях арестантских рот инженерного ведомства”, powstały w Kronsztadzie, Sveaborgu i Rewlu, skierowano tam aresttantów z Dyneburga i Bobrujska; tamże, № 771, 23 XII 1826 r., О назначении местеровым при Кронштадском и С.Петербургском Адмиралтействах заработчих денег по 10 копеек на человека и о распространении на довольствие морских арестантов правил, существующих по инженерному ведомству.

w lutym 1830³⁶ i grudniu 1831³⁷. Aresztantów przetrzymywano razem z więźniami resortu wojny, a podlegali oni dowódcy portu. W latach 1856–1857 roty te zlikwidowano, a aresztantów przekazano rotom wojskowym i cywilnym. W 1863 r. przekształcono je w roty wojskowo-poprawcze³⁸.

W Imperium Rosyjskim kara dla żołnierzy w postaci ciężki robót została wprowadzona jeszcze przez Piotra I, ale dopiero na początku XIX w. zaczęto wydawać akty prawne ją określające i rozwijające. Wtedy oddziały wojskowo-robocze rozwinęto w roty, a proces ten wieńczyła ustawa z 26 września 1826 r. Podporządkowano je zmilitaryzowanemu resortowi inżynieryjnemu ze względu na rodzaj wykonywanych robót. Jednak jeszcze zimą tego roku nakazano włóczęgów i przestępców wysyłać na Syberię, zamiast oddawać na służbę wojskową i do robót fortecznych³⁹. Ogółem za panowania Aleksandra I w różnych miejscowościach utworzono 22 więzienne (крепостные) roty aresztanckie, które dzieliły się na wojskowo-aresztanckie i formowane z osadzonych przestępców i włóczęgów.

Od 1825 r. roty aresztanckie były podstawowym rodzajem kary za przestępstwa karne i polityczne, czasem zamienianej na zesłanie na Syberię. W rotach aresztanckich utrzymywano reżim wojskowy połączony z pracą przymusową. Pierwsze roty aresztanckie resortu cywilnego zostały utworzone w Nowogrodzie i Pskowie, a w 1828 r. zdecydowano wszystkich skazanych na zesłanie a zdolnych do pracy kierować do rot aresztanckich. Wkrótce (11 października 1827 r.) wydano ukaz „O kosztach i kwotach na utrzymanie rot aresztanckich utworzonych z osadzonych w więzieniach miejskich”. Z inicjatywą wyszedł resort osad wojskowych. Oddziały takie (rotы) miały powstawać w każdym prowincjonalnym miasteczku, najczęściej z tzw. włóczęgów. Średni koszt utrzymania 1 rotы obliczono na 20 tys. rubli (wynagrodzenie oficerów i niższych rang, mundury, żywność). W dekrete zaproponowano stałe przypisanie tych kosztów: na rachunek obowiązków miejskich i ziemskich w każdej prowincji. Władze zazwyczaj niechętnie

³⁶ PSZRI II, t. V (1830), № 3468, 5 II (opubl. 3 IV), положение о формировании морских арестантских рот балтийского флота.

³⁷ PSZRI II, t. VI (1831), № 4979, 2 XII, об учреждении в Черноморских портах, вместо арестантских баталионов, арестантских рот.

³⁸ PSZRI II, t. XXXI (1856), № 30960, 15 IX, об упразднении морских арестантских рот Балтийского ведомства; t. XXXII (1857), № 32127, 31 VII, О передаче арестантских рот Черноморского ведомства в военно-сухопутные и гражданские ведомства.

³⁹ PSZRI I, t. XXXVIII (1822–1823), № 29328, 23 II 1823 г., об отсылке в Сибирь на поселение бродяг и преступников, вместо отдачи их в военную службу и в крепостные работы.

przystępowały do „projektu” ze względu na brak odpowiednich budynków. Za główne cele tworzenia więziennych rot wydziału cywilnego uznano ich tanią pracę na rzecz urzędu miasta, zmniejszenie liczby osób przewożonych na Syberię oraz kosztów wyżywienia i eskorty. Wysyłanie etapami także odbywało się na koszt podatku ziemskiego. Utrzymanie rot miało pochodzić z budżetu miast i podatku ziemskiego. Dopiero po zebraniu pozytywnych doświadczeń zalecano tworzenie takich rot w innych miastach. Za włączkę uznawano każdego zatrzymanego przez policję bez świadectwa tożsamości (poświadczenia nazwiska, miejsca życia, stanu, resortu) lub jeśli jego zeznanie w tych sprawach okazało się nieprawdziwe. Zdolnych do pracy polecono wysyłać do poprawczych rot aresttanckich, niezdolnych – na Syberię, a dzieci do oddziałów wojskowo-sierocych⁴⁰.

Innym powodem rozwoju tej formy kary był fakt, że tereny Nowej Rosji zostały zalane rzeszami zbiegłych chłopów, zrujnowanych rzemieślników, kupców itp. Wielu z nich za łapówki rejestrowano jako mieszczan, czyli ludzi wolnych. Wywoływało to protesty właścicieli ziemskich. W 1830 r. generał-gubernator noworosyjski i besarabski hrabia Michaił Siemionowicz Woroncow opracował plan wykorzystania skazańców z podległego mu terenu. Za pośrednictwem zarządzającego głównym sztabem pomysł uzyskał akceptację imperatora (3 lipca), a następnie (3 sierpnia) zakomunikowano go zarządzającemu Ministerstwem Sprawiedliwości D.N. Błudowowi, który przedstawił go Senatowi. 10 września 1830 r. ogłoszono projekt urzędu rot aresttanckich „resortu cywilnego” w miastach noworosyjskich wraz przepisami i etatami. Początkowo zdecydowano o utworzeniu czterech rot w: 1) Odessie, 2) Izmaile i Kiszyniowie, 3) Chersoniu i 4) Symferopolu. Skierowano do nich następujące kategorie skazanych: 1) zbiegłych włóścian i włóczęgów, starszych niż 25 lat, których do tej pory wysyłano na linię kaukaską jako robotników na służbie kozaków; 2) skazanych na zesłanie na Syberię; 3) skazanych na czasowe roboty w twierdzach za mniej ważne przestępstwa; 4) uwięzionych w domach pracy. Pomysł polegał na tym, że armia (straż wewnętrzna i „inwalidzi”) zapewniała kadry, a budżet – władze cywilne,

⁴⁰ PSZRI II, t. II (1827), № 1455, 11 X, об издержках и сумме на содержание арестантских рот, формируемых из сдержимых в городских тюрьмах арестантов (предположение о сформировании в каждом губернском городе арестантских рот гражданского ведомства, и о суммах на содержание их потребных); t. III (1828), № 1892, 22 III, (ogł. 10 IV), о распределении преступников в работу и военную службу, п. 2, о обращении в исправительные роты годных к работе преступников, которые, в следствие указа 1823 г. Февр. 23 (№ 29328), не должны быть обращаемы в военную службу; t. III (1828), № 1893, 22 III, об отсылке бродяг в Сибир, п. 6, 7, 9, о сформировании исправительных рабочих рот из бродяг, способных к работе

z tym, że konwojentów (1 na 10 aresztantów) zapewniać miał garnizon miejski. Umundurowanie kadry (także sfinansowane przez władze cywilne) pozostawało takie samo jak w korpusie inżynieryjnym, ale z epoletami i pagonami zielonymi, bez czerwonego haftu, a numer roty na nich poprzedzała litera „A”. Zachowano wszystkie zasady i reżim rot wojskowych (inżynieryjnych) łącznie z odzieżą aresztantów zatwierdzoną w 1827 r. (różna dla włóczęgów i przestępców). Nawet za potrzebą aresztanci mogli oddalać się tylko z konwojentem w czasie „szaba-szu” – przerw w pracy, a konwojentom zabroniono rozmawiania z aresztantami. Polecono dzielić osadzonych na dwie kategorie: włóczęgów i przestępców, kierując się też wiekiem i winą. Rota pierwszej kategorii miała liczyć 150–180 osób, a drugiej – 120–150. Roty miały się dzielić na oddziały nie większe niż 10 osób pod dowództwem podoficera, formowane według kwalifikacji zawodowych z ludzi zbliżonych wiekiem. Roty były cywilne tylko z tego powodu, że przypisano je do resortu cywilnego, czyli zwierzchni nadzór należał do gubernatorów. Środki finansowe zapewniały różne źródła lokalne: ziemskie, miejskie, podatek tatarski⁴¹.

Tabela 1. Etat jednej rotы аresztанckiej resortu cywilnego w Kraju Noworosyjskim

Etat	Wynagrodzenie na rok
Dowódca* rotы	780
Porucznik	690
Podporucznik	600
Chorąży	510
Fedfebel	72
Podoficerów – 18u	24
Dobosz	12
Pisarz	24
Cyrulik	12
Na przybory kancelaryjne	100

*Dowódcą mógł być kapitan, sztabs-kapitan lub starszy porucznik.

⁴¹ PSZRI II, t. V (1830), № 3786, 10 VII, проект положения для арестантских рот гражданского ведомства, предполагаемых к сформированию в Одессе и других местах новороссийского края; А.А. Островский, *Правовые основы создания и деятельности арестантских рот гражданского ведомства в Российской Империи*, „Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского” Юридические науки (2015), № 1, s. 94–101; В.Б. Лебедев, *Организация и деятельность арестантской роты в Пскове в XIX веке*, в: *Актуальные проблемы деятельности подразделений УИС*, ред. Д.Г. Зыбин, Воронеж 2018, s. 509–512.

21 lutego 1834 r. opublikowano nowe „Положение об арестантских ротах инженерного ведомства в крепостях”, które powołało 43 rotы aresttanckie resortu wojskowo-inżynieryjnego. Liczba rot do 1838 r. doszła do 55. Tworzenie ich poza twierdzami szło jednak bardzo opornie, ponieważ wiązało się z inwestycjami, które wymagały przygotowania projektu i znalezienia środków. Dla przykładu gubernator riazański otrzymał cyrkularz nakazujący mu organizację rotы aresttanckiej w połowie 1836 r. W marcu 1837 r. przedstawiono projekt do akceptacji MSW, ale 2 lata później w ministerstwie opracowano projekt typowy zatwierdzony 5 sierpnia 1839 r.⁴² W Rjazaniu kompleks rotы (nr 9) wybudowano do 1844 r., co kosztowało ok. 65 tys. rubli, a pierwsi aresttanci pojawili się w niej na początku 1845 r.⁴³ Podobnie w Pskowie zaczęto budowę rotы aresttanckiej w 1842 r., a 29 listopada 1841 r. zatwierdzono etat⁴⁴. Do tej rotы kierowano skazanych z guberni pskowskiej, witebskiej, kowieńskiej, inflanckiej i kurlandzkiej. Była to jedna z kluczowych rot dla naszego tematu, tu bowiem skierowano, czasowo lub docelowo, wielu powstańców. Co ciekawe, w dokumentach określano ich jako polskich jeńców (пленные) lub polskich aresttanców⁴⁵. Podobnie dopiero w 1839 r. zaczęto formowanie kazańskiej rotы aresttanckiej resortu cywilnego na podstawie ustawy z 10 lipca 1837 r. Jej zadaniem miało być „wykonywanie robót w mieście gubernialnym”. Włączono do niej wszystkich aresttanców z wyjątkiem najcięższych kryminalistów przetrzymywanych w więzieniach tej guberni. Przede wszystkim włączono do rot: „włóczęgów skazanych na zesłanie na Syberię na osiedlenie lub wysłanie do portów, górniczych lub solnych zakładów i na roboty prowadzone przez resort komunikacji”. W innych guberniach musiało być podobnie i dlatego dopiero 5 sierpnia 1845 r. wydano ustawę o poprawczych rotach aresttanckich resortu cywilnego⁴⁶, która de facto zastępowała wszystkie ukazy o powołaniu rot w poszczególnych miastach. Ustawa nakazywała, aby wszystkie rotы, które jeszcze

⁴² PSZRI II, t. XIV (1839), № 12427, положение о рязанской арестантской роте гражданского ведомства.

⁴³ О.А. Тарасов, С.А. Васильева, *Исторический опыт модернизации пенитенциарной системы России в XIX веке (на примере Рязанской губернии)*, w: *Исторический опыт российских модернизаций XIX–XXI веков. Специфика регионального развития*, Казань, 2012, с. 69–80.

⁴⁴ PSZRI II (1841), т. XVI (1841), № 15079, 29 XI, положение о Псковской арестантской роте гражданского ведомства.

⁴⁵ В.Б. Лебедев, *Организация и деятельность арестантской роты в Пскове в XIX веке*, w: *Актуальные проблемы деятельности подразделений УИС*, ред. Д.Г. Зыбин, Воронеж 2018, с. 509–512.

⁴⁶ PSZRI II, т. XX (1845), № 18819, 10 III, о подчинении арестантских рот гражданского ведомства ведению Главного Управления путей сообщения и публичных зданий.

im nie podlegały, podporządkować miejscowym komisjom budowlanym, a gdzie ich nie było – władzom miejscowym, ale pod kierownictwem i nadzorem Głównego Zarządu Komunikacji.

W tym czasie roty aresztanckie włączono w ogólny system kar, zgodnie z przyjętym kodeksem karnym i poprawczym⁴⁷. Według M.N. Gerneta roty aresztanckie stały się podstawową formą kary – z 2043 artykułów szczegółowej części Уложения о наказаниях z 1845 r. aż 327 wskazuje na rotę jako karę (rozdział IV, „Устав об арестантских ротах”, art. 871–1056)⁴⁸. Twórcy kodeksu, rozwijając reżim wojskowych rot aresztanckich, nadali im ciężar i rangę wyższego wymiaru kary dla osób niezwołnionych z kar cielesnych, równoległe z powiązaniem z osiedleniem na Syberii dla osób uprzywilejowanych⁴⁹. Roty miały działać w miastach gubernialnych, portowych, obwodowych i innych, gdzie było więcej sposobów dla zajęcia aresztantów robotami, a nazwy przyjmowały od tych miast. Roty miały działać w resorcie Głównego Zarządu Komunikacji i Gmachów Publicznych, który zarządzał nimi poprzez naczelników guberni i komisje lub komitety budowlane. Wojskowy zarząd każdej roty pozostawał w rękach dowódcy rot, a bliższy nadzór nad moralnym wychowaniem powierzono komitetom więziennym. Do rot skazańcy mieli trafiać z wyroków sądów, z decyzji władz, z wyroków miejskich i wiejskich gmin, z decyzji ziemian. Mieli być to ludzie nie młodsi niż 17 lat i nie starsi niż 60 lat, bez braków cielesnych czyniących ich niezdolnymi do prac. Wtedy założono, że powinni trafiać do rot w swojej guberni, chyba że nie byłoby wolnych miejsc.

Należy jeszcze raz podkreślić, że *de iure* roty aresztanckie były jedną z 7 rodzajów kar poprawczych. Jednak w rzeczywistości oddanie do rot aresztanckiej zaliczano do kar najcięższych, która wiązała się z karą chłosty, od 50 do 100 uderzeń. Wtedy jeszcze kara ta dotyczyła tylko mieszczan i chłopów⁵⁰.

⁴⁷ Свод законов Российской империи, изд. 1842 г., Свод учреждений и уставов о содержащихся под стражею и о ссыльных. W następnych edycjach kodeks ten wchodził w skład 14 tomu.

⁴⁸ М.Н. Гернет, *История царской тюрьмы*, т. 2: 1825–1870, Москва 1951, s. 43–45.

⁴⁹ PSZRI II, t. XX (1845), № 19285, 15 VIII, положение о исправительных арестантских ротах гражданского ведомства.

⁵⁰ В.Б. Лебедев, *Организация и деятельность арестантской роты в Пскове в XIX веке*, в: *Актуальные проблемы деятельности подразделений УИС*, ред. Д.Г. Зыбин, Воронеж 2018, s. 509–512.

Przeciążenie systemu rot aresztanckich i jego upadek

Jednak rot aresztanckie szybko się przepełniły, a jeśli nie można było ich rozbudować, to uciekano się do zastąpienia tej kary inną. W 1848 r. nakazano, aby skazani na długie kary kierowani byli częściowo do rot kronsztadzkich, a częściowo na zsyłkę. Średnio okres przebywania aresztanta w rocie w latach czterdziestych wynosił 10 lat. Okres kary ustalono tylko dla włóczęgów, reszta więźniów miała odbywać karę do zmiany decyzji władz. Ci ostatni jednak po 10 latach pozbawienia wolności mogli zostać przeniesieni do kategorii *pilnych* na 5 lat, a następnie do rot wojskowo-robotniczych; niezdolnych do pracy więziono jeszcze 10 lat, po czym wypuszczano ich na wolność. Po wstąpieniu na tron Aleksandra II okresy odbywania kary zmniejszono. Od 1853 r. rot aresztanckie zaczęto stosować jako środek tymczasowy przed zesłaniem na Syberię na osiedlenie⁵¹.

Tuż przed wybuchem powstania styczniowego w Rosji dojrziała idea reformy systemu penitencjarnego. Pierwszym etapem miało być skoncentrowanie zarządzania nim w MSW, dotychczas dzielonego z Głównym Zarządem Komunikacji i Gmachów Publicznych⁵². W 1861 r. polecono gubernatorom przysyłanie co pół roku raportów o stanie więzień, porządku utrzymania aresztantów i kompetencji kadr. Naczelnicy guberni nie mieli skrupułów w wykazywaniu uchybień resortu wojny i komunikacji. Przede wszystkim wskazywano na porażającą ciasnotę, przetrzymywanie razem więźniów różnych kategorii i wieku oraz wynikającą z tego demoralizację osadzonych. Oczywiście MSW jako przyczynę wskazało rozproszone między różnymi organami zarządzanie systemem penitencjarnym.

⁵¹ PSZRI II, t. XXVIII (1853), № 27722, 23 XI, о мерах к устрaнениu накопления арестантов в местах заключения, и о распределении по местам ссылки преступников из жителей Сибири; А. Туркин, *Казанская арестантская рота гражданского ведомства*, „Военно-исторический клуб «Клио»”, № 2 (69) апрель 2009.

⁵² Główny Zarząd Komunikacji (Гланове управление путей сообщения) w latach 1809–1832 (pod tą nazwą do 1810 r.) był to odrębny od ministerstw organ centralny zarządzający 10 okręgami; С.А. Макарова, *Гланове управление путей сообщения, в: Государственность России, словарь справочник*, кн. 1, Москва 1996, s. 193–194. W 1832 r. wraz z przejęciem budowlanej części resortu cywilnego przemianowano na Główny Zarząd Komunikacji i Gmachów Publicznych (Гланове управление путей сообщения и публичных зданий) organ centralny (równy ministerstwom) działający do 1864 r., a potem jeszcze przez rok jako Główny Zarząd Komunikacji. W 1864 r. (29 października) dział drogowy i budowlany przekazano MSW, 15 czerwca 1865 r. przekształcono w Ministerstwo Komunikacji (Министерство путей сообщения); С.А. Макарова, *Гланове управление путей сообщения и публичных зданий, в: Государственность России, словарь справочник*, кн. 1, Москва 1996, s. 194–197.

Ministerstwo poleciło 12 kwietnia 1862 r. zebrać dane: ile osób może być przetrzymywanych w danym więzieniu, a ile rzeczywiście ich było w latach 1857–1859, ile kosztowało utrzymanie łącznie z remontami i wynagrodzeniem kadry. Etap ten zakończyło zatwierdzenie przez imperatora opinii Rady Państwowej z 12 sierpnia 1862 r. Ministrowi spraw wewnętrznych polecono opracowanie sposobów zwiększenia liczby więzień ze względu na pustki w budżecie i niski poziom cywilizacyjny miast, który planowano podnieść przez wykorzystanie niewolniczej pracy. Rada Państwowa rekomendowała skoncentrowanie zarządzania w MSW, opracowanie przez Ministerstwo Sprawiedliwości i MSW sposobów na zwiększenie liczby miejsc w więzieniach i ich urządzenie, opracowanie przez MSW budżetu tworzenia nowych więzień z wykorzystaniem środków i siły roboczej instytucji lokalnych. Przy okazji próbowano rozładować więzienia, szczególnie z osób oczekujących na wyrok. Zalecono aby: 1) prokuratorzy (gubernialni) i woźni (powiatowi) prowadzili wykaz wszystkich aresztantów, a szczególnie nadzorowali sprawy osadzonych na nie dłużej niż rok i ponaglali w tych sprawach urzędy; 2) o każdej sprawie aresztowanego, która ciągnęła się ponad rok, prokuratorzy donosili do Ministerstwa Sprawiedliwości 1 stycznia, maja i września; 3) w takich sprawach nadzór przejmował oberprokurator właściwego dla rodzaju przestępstwa departamentu senatu celem ukarania winnych opóźnień, 4) donosić o tym do cara, gdyby sprawa ciągnęła się 2 lata⁵³.

Ukaz z grudnia 1863 r. wprowadzał nadzór administracyjny i gospodarczy odpowiednich wydziałów rządów gubernialnych nad rotami. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych powołało jak zwykle specjalną komisję, która postanowiła czekać na dane z prowincji. Ponadto wysłano za granicę dla zebrania danych dwóch urzędników MSW: M.N. Gałkina-Warskiego i A.W. Passeka⁵⁴. Szczegóły nowej organizacji znajdujemy dopiero w ukazie z lutego 1864 r.⁵⁵ Jednak apetyty MSW były większe. Ministrowi udało się przekonać imperatora, że domy opieki i pracy także są *de facto* miejscami odosobnienia i mogą zostać wprzęgnięte w nowy system. Tak więc rotę aresztanckie, które do 1863 r. podlegały Głównemu Zarządowi

⁵³ PSZRI II, t. XXXVII (1862), № 38665, 11 IX, положение Комитета Министров (opubl. 17 X), об изменении порядка наблюдения за ходом арестантских дел.

⁵⁴ PSZRI II, t. XXXVIII (1863), № 40369, 12 XII, О передаче арестантских рот гражданского ведомства в заведывание местных губернских правлений; *Материалы по вопросу о преобразовании тюремной части в России*, Санкт-Петербург 1865, s. I–V; zob.: A. Пассек, *Проект о преобразовании тюрем*, Санкт-Петербург 1867; М. Н. Галкин-Варской, *Материалы к изучению тюремного вопроса*, Санкт-Петербург 1868.

⁵⁵ PSZRI II, t. XXXIX (1864), № 40643, 28 II, О временных правилах для управления арестантскими ротами гражданского ведомства.

Komunikacji i Gmachów Publicznych, w 1864 r. przeszły pod nadzór namiestników, gubernatorów (a właściwie rządów gubernialnych) i naczelników miast. Dawało to pełnię władzy nad zmianami kadrowymi, finansami i sprawozdawczością, a ogólnie rządy gubernialne i kancelarie naczelników miast przejęły wszelkie uprawnienia Komisji Budowlanych. Wojskowy zarząd jednak tymczasowo pozostawiono, a co za tym idzie, pozostał także reżim wojskowy. Zmiany kadrowe miały następować na drodze porozumienia między resortami na podobieństwo straży kwarantannowej. Do grona kuratorów nad rotami, poza dwoma dyrektorami komitetów więziennych i naczelnikiem miasta, gubernator miał prawo do-kooptować: policmajstra (dla zabezpieczenia prac poza więzieniem), architekta miejskiego (jako kierownika prac budowlanych) oraz dowódcę batalionu straży wewnętrznej lub miejscowego naczelnika wojennego (jako inspektorów żolnierzy i nadzorców dyscypliny wojskowej), a także techników, którzy mieli określać sposoby przeprowadzania prac. Zastąpiono roboty publiczne robotami wewnątrz więzienia. Co ciekawe, swoje wnioski kuratorzy mieli kierować do wicegubernatora. Organy administracji cywilnej zapewniały też obsługę kancelaryjną kuratorom. Natomiast Główny Zarząd Komunikacji i Gmachów Publicznych miał od-tąd jedynie proponować prace do realizacji przez roty⁵⁶. Reforma więziennictwa według jednego przemyślanego planu została storpedowana m.in. przez wybuch powstania styczniowego, które wymagało natychmiastowego znalezienia dużej liczby miejsc dla więźniów, a nie było na to ani czasu, ani środków. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zwróciło się do wszystkich resortów o udostępnienie wszelkich pustych budynków na tymczasowe więzienia. Udało się pozyskać 7 takich budynków w różnych miastach mogących pomieścić do 3 tys. aresztantów. Także wobec przejętych rot aresztanckich zostały podjęte „najbardziej zdecydowane środki” celem ulokowania w nich znacznie większej liczby „polskich buntowników”. W 1864 r. zwiększono pojemność rot aresztanckich o 3520 miejsc⁵⁷. Dla tej operacji opracowano nawet atlas obejmujący plany więzień w guberniach z załącznikami określającymi koszty reorganizacji. Na przykład w Archangielsku rota zajmowała narożnik więzienia i mogła pomieścić jedynie 40 osób, ale resort floty przekazał budynek, w którym zorganizowano rotę na 450 osób⁵⁸.

⁵⁶ PSZRI II, t. XXXVIII (1863), № 40369, 12 XII (de facto 7 I 1864 r.); o передаче арестантских рот гражданского ведомства в заведывание местных губернских правлений; PSZRI II, t. XXXIX (1864), № 40643, 28 II, временные правила для управления арестантскими ротами гражданского ведомства.

⁵⁷ *Материалы по вопросу о преобразовании тюремной части в России*, Санкт-Петербург 1865, s. VI-VII.

⁵⁸ Tamże, s. 1.

System był już przedtem przeciążony⁵⁹, dlatego na wniosek ministra sprawiedliwości z 1 grudnia postanowiono, do czasu rozbudowy systemu rot areztanckich, wprowadzić zmiany w *Уложении о наказаниях*, a mianowicie zastępować, gdy to możliwe, więzienie karami cielesnymi. Oczywiście miejsc w rotach areztanckich przybywało powoli, dlatego po wybuchu powstania styczniowego szybko się one przepełniły. Postanowiono wypuścić lub przenieść skazańców pochodzących z Rosji. Następnie 17 kwietnia 1863 r. wydano ukaz, który wprowadzał zmiany w systemie kar przewidzianych w *Уложении о наказаниях* i przepisach czasowych z 1853 r. Ograniczał on kary cielesne, ale też skracał okres kary (liczonej w latach) w rotach areztanckich dla poszczególnych stopni winy: 1) 3,5–4; 2) 3–3,5; 3) 2,5–3; 4) 1,5–2,5; 5) 1–1,5, gdy zaś *Уложение о наказаниях* przewidywało 10–12 lat roty, nakazano zasądzać 4. Najwyraźniej uznano, że to załatwi problem przeładowania rot bez uciekania się do zsyłania na Syberię, ponieważ jednocześnie ukaz ten znosił zamianę kary w rotach (pierwszych czterech stopni) na takie zesłanie. Jednak już pół roku później zweryfikowano te założenia i uznano, że Syberia jest bardziej pojemna niż roty areztanckie. 19 października 1863 r. polecono „... впредь до восстановления спокойствия в Царстве Польском и Западных губерниях”, skazanych do wydania ukazu z 17 kwietnia 1863 r.⁶⁰: 1) na od 6 miesięcy do 2 lat, a potem na zesłanie do Wschodniej i Zachodniej Syberii na osiedlenie z wykorzystaniem tam przy robotach – nie czekając na zakończenie kary – zesłać na Syberię na osiedlenie z wykorzystaniem do robót według uznania władz miejscowych, 2) za włóczęgostwo także, z wyjątkiem skazanych w ciągu roku, 3) na okres 2–12 lat wyroki skrócić. Skazanych zaś na rotę na podstawie przepisów ukazu z 17 kwietnia 1863 r. za włóczęgostwo na 4 lata polecono wysłać na Syberię po roku robót w rotach. Zaprzeszono także przyjmowania do rot ludzi wysłanych przez gminy za występne prowadzenie się⁶¹. W tym samym duchu działał też Senat i m.in. wydał wyrok na podstawie raportu prokuratora sybirskiego, który denuncjował miejscowe władze przetrzymujące areztantów po zakończeniu wyroku do czasu otrzymania decyzji gminy o jego

⁵⁹ PSZRI II, t. XXVIII (1853), № 27722, 23 XI, о мерах к устрaнениu накопления арестантов в местах заключения, и о распределении по местам ссылки преступников из жителей Сибири.

⁶⁰ PSZRI II, t. XXXVIII (1863), № 39504, 17 IV, о некоторых изменениях в существующей ныне системе наказаний уголовных и исправительных.

⁶¹ Собрание узаконений и распоряжений правительства, 22 XI 1863, № 111, ст. 726, 1863 г., ноября 22-го, указ правительствующего сената „о мерах к очищению арестантских рот гражданского ведомства от накопившихся в них арестантов”.

ponownym przyjęciu lub nie. Senat przypominał, że zapytania do gmin należy kierować na pół roku przed ukończeniem kary⁶².

Następnie 13 maja 1866 r. wydano ukaz, który czasowo, w ramach doświadczenia, skracał kary w rotach arestzanckich: 1) aresztantom rot resortu cywilnego, oddziału *ispytujemych*, na robotach państwowych, zaliczyć 5 miesięcy za pół roku przetrzymywania w rocie roboczej, jeśli w tym czasie nie było uciekinierów i roboty przeprowadzono skutecznie; 2) aresztantom tychże rot, oddział poprawczy, na robotach państwowych dzień robót zaliczyć za dwa więzienia w rocie, i 3) dać nadzorcom nad arestzanckimi rotami po konsultacji z ojcem duchowym roty i dowódcą roty prawo do decyzji, z zatwierdzeniem miejscowej władzy gubernialnej, podobne skracanie terminów niewysłanym na roboty państwowe, ale tylko gdy aresztanci zasłużyli dobrym sprawowaniem, przykładaniem się do pracy i sukcesami w nauce rzemiosła⁶³.

Armia też szukała oszczędności. Najpierw, wiosną 1865 r., zaczęto wycofywać żołnierzy ze służby więziennej⁶⁴. Następnie rotы wojskowo-arestzanckie zostały 16 maja 1867 r. przemianowane na wojskowo-poprawcze rotы. Jednocześnie imperator wprowadził ustawy o więzieniach wojskowych i wydziale wojskowo-arestzanckim twierdz syberyjskich⁶⁵. Aresztantów podzielono na trzy kategorie: wiecznych, wojskowo-terminowych z podziałem na sprawdzanych (*ispytujemych*) i poprawiających się (*isprawljajuszczichsja*), katorżników czasowo pozostających przy rotach⁶⁶. Już wcześniej zaczęto rezygnować z wysyłania katorżników do twierdz, ponieważ nowych twierdz właściwie nie budowano i w ogóle resort wojny uznał za nieopłacalne wykorzystywanie pracy skazańców⁶⁷. Stopniowo do prac budowlanych w twierdzach zaczęto najmować robotników. Zmiany

⁶² PSZRI II, t. XXXVIII (1863), ч. 2, № 39452a, 4 XI, сенатский, подтверждении постановлений касательно принятия мер к устранению напрасного, сверх назначенного срока, содержания арестантов в арестантских ротах гражданского ведомства.

⁶³ PSZRI II, t. XLI (1866), № 43300, 13 V, положение Комитета Министров (опubl. 14 VI), о сокращении сроков содержания арестантам арестантских рот гражданского ведомства.

⁶⁴ PSZRI II, t. XL (1865), № 42055, 3 V, О замене военных караульных постов в тюрьмах вольнонаемными надзирателями.

⁶⁵ PSZRI II, t. XLII (1867), № 44593, 16 V, положение о военно-исправительных ротах; № 44594, 16 V, положение о военных тюрьмах; № 44595, 16 V, положение о крепостном военно-арестантском отделении.

⁶⁶ PSZRI II, t. XLII (1867), № 44593, 16 V, положение о военно-исправительных ротах, указ именный объявленный в приказе военного министра от 25 мая.

⁶⁷ PSZRI II, t. XXXIX (1864), № 41590.

z końca lat siedemdziesiątych zapoczątkowały większą reformę więziennictwa rosyjskiego⁶⁸.

Z kolei roty aresztanckie od 31 marca 1870 r. przemianowano na „więzienne oddziały poprawcze resortu cywilnego”. Oznaczało to zniesienie wojskowego reżimu rot. W rzeczywistości często oznaczało to przeniesienie żołnierzy do straży roty oraz ustanowienie cywilnego kierownictwa (naczelnik, pomocnik naczelnika, starszy nadzorca, pomocnik starszego nadzorcy i nadzorcy), tyle że kierownictwo oddziałów poprawczych także mogło być obsadzone byłymi wojskowymi. Tym samym armia pozbyła się i tego ciężaru. Nowe zasady zarządzania miały być wprowadzane przez ministra spraw wewnętrznych stopniowo, zapewne w miarę uzgadniania dalszego losu zatrudnionych tam wojskowych. Określono przy okazji dopuszczalną liczbę osadzonych w rotach:

- kijowska i twerska – na 300 aresztantów każda,
- odeska – na 250,
- archangielska, wjacka, władymirska, kazańska, kostromska, kurska, nowogrodzka, orłowska, permska, połtawska, pskowska, saratowska, symbirska, smoleńska, charkowska, jarosławska, tobolska, tomska – na 200,
- jekaterynosławska, moskiewska, symferopolska i chersońska – na 180,
- woroneska, kałuska, podolska, rjażańska, taganrodzka i tulska – na 100,
- kiszyniowska – na 90,
- kercz-jenikalska – na 80⁶⁹.

O tym, że normy te były fikcją, a raczej założeniem idealnym, świadczy przykład archangielskiej roty aresztanckiej, w której przetrzymywano aż 805 powstańców, a jednorazowo najwięcej na początku 1866 r. – 730 (1–10 lat). Poza tym wielu było przetrzymywanych „przy rocie” bezterminowo – „aż do uspokojenia kraju”. Przeciętym skazańcem w tej rocie był włościanin z Królestwa Polskiego (najczęściej z guberni warszawskiej), kawaler młodszy niż 30 lat, katolik, skazany na 5 lat rot⁷⁰. Ł.N. Kononowa twierdzi, że warunki odbywania kary przez po-

⁶⁸ Por.: A. Górak, *Rola rządu gubernialnego w administrowaniu więziennictwem w Królestwie Polskim (1867–1918), na przykładzie guberni lubelskiej*, „Res Historica” 40 (2015), s. 181–194, doi: 10.17951/rh.2015.40.181.

⁶⁹ PSZRI II, t. XLV (1870), № 48206, 31 III, мнение Госсвета (опуб. 7 V), О переименовании арестантских рот гражданского ведомства в исправительные отделения и о введении в них гражданского управления и вольнонаемного надзора; *Арестантские роты*, в: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т., Санкт-Петербург 1890–1907*.

⁷⁰ Л.П.Кононова, *Участники польского восстания 1863–1864 гг. в архангельской ссылке*, <https://textarchive.ru/c-2593434.html>, s. 18.

wstańców były tam jednak relatywnie lekkie: nie używano ich do prac ciężkich, nie podlegali nadzwyczajnym szykanom ze strony dowództwa, mogli korzystać z posługi duchownej oraz dość dobrze ich zaopatrywano w żywość i przedmioty pierwszej potrzeby. Znając charakterystyczne dla Rosji rozbieżności między prawem a rzeczywistością, można mieć jednak wątpliwości, czy tak rzeczywiście było. Z dużo większym przekonaniem można założyć, że długi okres niekonsekwentnych zmian systemu kar w Rosji, od kar cielesnych po zesłanie, dojrzał do gruntownej reformy z powodu powstania styczniowego. Mikołajowski system rot aresztanckich okazał się rozwiązaniem niedoskonałym, a jego możliwości bardzo ograniczone wobec braku funduszy, które pochłonęła wojna krymska, a potem tłumienie irredenty. Ostateczny cios systemowi rot aresztanckich opartemu na kadrach armii zadało jednak powstanie styczniowe. Dziesiątki tysięcy uczestników powstania wysłanych do Rosji dla odbywania kary negatywnie zweryfikowało wyporność tego systemu co dało argumenty MSW do przejścia, centralizacji i reformy systemu więziennictwa rosyjskiego.

Podsumowanie

Ewolucja rosyjskiego systemu kar czy też systemu penitencjarnego miała charakter sytuacyjnych i pełnych sprzeczności zmian zachodzących w kontekście chronicznego braku pieniędzy na ten cel. Roty aresztanckie były formą kary początkowo odbywaną w twierdzach wojskowych, a potem w więzieniach rozlokowanych w miastach (zazwyczaj gubernialnych) Rosji europejskiej, połączonej z pracą przymusową w warsztatach i ogrodach więziennych oraz na zewnątrz, najczęściej w postaci prac ziemnych i budowlanych na rzecz miast, a w końcowym okresie także przy budowie kolei. Personel więzienny zapewniała armia i, co za tym idzie, panował w nich reżim karnych kompanii fortecznych. Wzory zaczerpnięto z armii, od kary dla żołnierzy i jeńców w postaci przetrzymywania w twierdzach połączonej z pracą przymusową. Model był do tego stopnia wiernie przejęty, że zastosowano ten sam personel – oficerów i żołnierzy straży wewnętrznej. Następnie od lat trzydziestych rozwijano go na potrzeby resortów cywilnych. W armii prace nadzorował wydział inżynieryjny, a w rotach cywilnych – komisje budowlane podległe Głównemu Zarządowi Komunikacji i Gmachów Rządowych. Nadzór zaś sprawowała administracja ogólna. Impulsem do rozwoju systemu rot aresztanckich resortu cywilnego był, zaobserwowany przez impe-

ratora, fatalny stan miast gubernialnych: ulic, placów, infrastruktury sanitarnej. Innym powodem było wyczerpanie się możliwości absorpcyjnych Syberii jako miejsca karnego zesłania. Rozwiązywanie tych problemów przez zastosowanie wzorców z armii było charakterystycznym rysem myśli państwowej Mikołaja I. Trzeba też zauważyć, że poza zesłaniem na Syberię i robotami w rotach aresztanckich system kar zmieniał się pod wpływem stosunku do skuteczności (zasadności) kar cielesnych i finansowych.

Ważnym aspektem powołania rot aresztanckich resortu cywilnego było przerwienie finansowania z armii na miejscowe społeczności i administrację. Jednak fundusze lokalne także okazały się niewystarczające, dlatego warunki odbywania kary były dalekie od zakładanych. Najczęściej nie organizowano warsztatów, a więźniowie albo siedzieli zamknięci w przepełnionych celach, albo pracowali poza więzieniem. Jeszcze innym impulsem do utworzenia rot aresztanckich resortu cywilnego była chęć rozwiązania problemu ludzi luźnych, szczególnie w generałgubernatorstwie noworosyjskim i besarabskim.

Skandaliczna ciasnota, niepozwalająca nawet myśleć o realizacji założeń separacji więźniów ze względu na rodzaj przestępstwa czy wiek, zmusiła władze do stosowania środków doraźnych celem choćby częściowego rozładowania rot, i to jeszcze przed wybuchem powstania. Wrócono w pełniejszym wymiarze do kar cielesnych zamiast więzienia czy zesłania na Syberię. Początkowo roty miały być karą dla ludzi z danej guberni. Stopniowo stały się także miejscem zesłania wewnętrznego. Takiego charakteru nabrały szczególnie dla powstańców styczniowych. Masowy napływ skazanych z terenów byłej Rzeczypospolitej zmusił też władze do skracania kary i stopniowego odsyłania więźniów „na osiedlenie” i „na życie” na Syberię, a potem także do uwalniania skazanych, ale bez prawa powrotu do kraju.

Masowe przemieszczanie aresztowanych wymusiło reorganizację systemu etapowego. Na skutek przeciążenia więzienia przesyłowego w Petersburgu powstały specjalne punkty przesyłowe m.in. w Pskowie, Smoleńsku, Charkowie. W ważniejszych punktach tworzone doraźne sądy, które ferowały wyroki wobec aresztowanych i zesłanych na podstawie decyzji administracyjnych. Bardzo szybko zdecydowano się na zastąpienie przepędzania pieszo i podwodami transportem kolejowym i rzeczny. Jednak zasadniczym problemem był brak miejsca w punktach docelowych odbywania kary. Władze do końca nie opracowały ani idei represji, ani systemu kar i ich realizacji.

Dzięki pracy więźniów przeprowadzono wiele prac porządkowych, brukarskich i budowlanych w miastach rosyjskich. Praca była ciężka, a jeszcze dotkliw-

szy był rygor wojskowo-więzienny i brutalne traktowanie więźniów oraz niemal głodowe porcje żywności. Zorganizowano kilkadziesiąt rot, a w każdej mogło przebywać od 100 do 500 i więcej skazanych.

Generalnie rot y aresztanckie są rzącym przykldem rozbieżności między ideami celu kary a prawem i jego realizacją. Wydaje się to dyskredytować źródła prawne przy ich badaniu. Jednak częste zmiany koncepcji (a żadna nie była doprowadzona do końca) i rywalizacja różnych resortów oraz ścieranie się interesów: władz centralnych i lokalnych oraz władz miejskich, gmin wiejskich, władzy dominialnej właścicieli ziemskich, pozwalają weryfikować te źródła między sobą. Podporządkowanie rot rządowi gubernialnym spowodowało powstanie skrupulatnej dokumentacji finansowej, a co za tym idzie – pełnych list więźniów. Ważnym materiałem porównawczym są też opracowania statystyczne i założenia programowe oparte na zebranych doświadczeniach. Jest wreszcie bardzo różnorodna literatura nierzadko bazująca na materiałach archiwalnych. Taka metodyka badania pozwoliła zarówno na odtworzenie dziejów tej formy kary, jak i ukazanie rzących rozbieżności między założeniami, przepisami a rzeczywistością.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Źródła archiwalne

Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne [Российский государственный исторический архив], zesp. 1286, inw. 50, sygn. 496 – 501.

Źródła drukowane

Полное собрание законов Российской империи, собрание первое.

Полное собрание законов Российской империи, собрание второе.

Собрание узаконений и распоряжений правительства, 22 XI 1863, № 111, ст. 726, 1863 г., ноября 22-го, указ правительствующего сената „о мерах к очищению арестантских рот гражданского ведомства от накопившихся в них арестантов”.

Свод законов Российской империи, изд. 1842 г., Свод учреждений и уставов о содержащихся под стражею и о ссыльных.

Literatura

Arsanukaeva M., *Kara więzienia dla górali z północnego Kaukazu (XIX–początek XX w.)*, „Res Historica” t. 38 (2015), s. 71–94, doi: 10.17951/rh.2015.39.71

Bieda J., *Rodzaje ośrodków pozbawienia wolności w Królestwie Polskim*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, t. 19 (2016), s. 147–161.

- Giller A., *Podróż więźnia etapami do Syberii w roku 1854*, t. 1, Poznań–Charlottenburg 1912.
- Górak A., *Rola rządu gubernialnego w administrowaniu więziennictwem w Królestwie Polskim (1867–1918), na przykładzie guberni lubelskiej*, „Res Historica”, 40 (2015), s. 181–194, doi: 10.17951/rh.2015.40.181.
- Kaczyńska E., *Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914*, Warszawa 1989.
- Kaczyńska E., *Syberia: największe więzienie świata (1815–1914)*, Warszawa 1991.
- Niemojewski J., *Podstawy prawne wyroków sądów wojskowych rosyjskich w powstaniu 1863 roku*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 25-letniej działalności nauk prof. M. Handelsmana*, Warszawa 1928.
- Stanulewicz M., *Sądy i prawo w powstaniu styczniowym*, Poznań 2005.
- Strzyżewska Z., *Zesłańcy powstania styczniowego*, w: *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, red. A. Kuczyński, Wrocław 1998.
- Арестантские роты, w: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, t. 2 (3), Санкт-Петербург 1893, s. 64–65.
- Внутренняя стража, w: *Военная энциклопедия*, ред. В.Ф. Новицкий, т. 6, Санкт-Петербург 1912, s. 443–444.
- Галкин-Варской М.Н., *Материалы к изучению тюремного вопроса*, Санкт-Петербург 1868.
- Гернет М.Н., *История царской тюрьмы: в 5 т.*, т. 1: 1762–1825, т. 2: 1825–1870, т. 3: 1870–1900, Москва 1960–1961.
- Гернет М.Н., *История царской тюрьмы*, т. 2: 1825–1870, Москва 1951.
- Иванов А.А., Кузнецов С.И., *К определению количества сосланных в Сибирь участников Январского восстания 1863 года*, „Baikal Research Journal” 2016, t. 7, № 6, doi: 10.17150/2411-6262.2016.7(6).17.
- Кашихин Л.С., Копылов Д.И., Митина Н.П., Пекут Б.Г., *Участники польского восстания 1863–1864 гг. в Тобольской ссылке*, Тюмень 1963.
- Кононова Л.П., *Ссылка участников польского восстания 1863–1864 годов (по материалам Архангельской губернии, дисс. ...к.и.н.*, Архангельск 2004.
- Кононова Л.П., *Участники польского восстания 1863–1864 гг. в архангельской ссылке*, <https://textarchive.ru/c-2593434.html> (dostęp: 10.06.2025).
- Кораблин К.К., *К вопросу об использовании труда ссылкокаторжных при освоении и заселении сибиря и дальнего востока в XVI – начале XX вв.*, „Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке” № 1, 2017.
- Лебедев В.Б., *Организация и деятельность арестантской роты в Пскове в XIX веке*, w: *Актуальные проблемы деятельности подразделений УИС*, ред. Д.Г. Зыбин, Воронеж 2018, s. 509–512.
- Макарова С.Л., *Главноуправление путей сообщения и публичных зданий*, w: *Государственность России, словарь справочник*, кн. 1, Москва 1996, s. 194–197.

- Макарова С. А., *Гланове управление путей сообщения*, в: *Государственность России, словарь справочник*, кн. 1, Москва 1996, s. 193–194.
- Материалы по вопросу о преобразовании тюремной части в России*, Санкт-Петербург 1865.
- Никитин В. Н., *Тюрьма и ссылка: 1560–1880 г. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение заключённых, пересыльных, их детей и освобождённых из-под стражи со времени возникновения русской тюрьмы до наших дней*, Санкт-Петербург 1880.
- Островский А. А., *Правовые основы создания и деятельности арестантских рот гражданского ведомства в Российской Империи*, „Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского” Юридические науки (2015), № 1, s. 94–101.
- Пассек А., *Проект о преобразовании тюрем*, Санкт-Петербург 1867.
- Плех О.С., *Развитие системы пенитенциарных учреждений в провинции в первой половине XIX в. (на материалах Вологодской губернии)*, „Вестник Московского государственного областного университета”, серия: *Юриспруденция*, 2019, № 4, doi: 10.18384/2310-6794-2019-4-26-40, с. 26–40.
- Подлевский А.Г., *Система арестантских рот гражданского ведомства и её роль в истории польской политической ссылки начала 1860-х гг.*, в: *Поляки в России. История и современность*, ред. Х. Граля, А.А. Петровский, А.И. Селицкий, Краснодар 2007, s. 41–54.
- Серак Е.В., *Ссылные участники восстания 1863–1864 гг. уроженцы Беларуси в Сибири: численность, сословный состав и география расселения*, „Вестник полочского государственного университета” серия А, № 1, 2018, s. 59–66.
- Тарасов О.А., Васильева С.А., *Исторический опыт модернизации пенитенциарной системы России в XIX веке (на примере Рязанской губернии)* в: *Исторический опыт российских модернизаций XIX–XXI веков. Специфика регионального развития*, Казань, 2012, s. 69– 80.
- Туркин А., *Казанская арестантская рота гражданского ведомства*, „Военно-исторический клуб «Клио»”, № 2 (69) апрель 2009.
- Фойницкий И.Я., *Учение о наказании в связи с тюремоведением*, Санкт-Петербург 1889.
- Щербатов А.П., *Генерал-Фельдмаршал князь Паскевич его жизнь и деятельность*, т. 6: 1848–1849 гг., Санкт-Петербург 1899.

O autorze:

dr hab. Artur Górak – profesor Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, kierownik Katedry XIX wieku.

Zainteresowania naukowe: historia Imperium Rosyjskiego i Królestwa Polskiego, dzieje biurokracji, heraldyka, dyplomatyka.

e-mail: a.gorak@uksw.edu.pl

odebrano · received: 30.01.2025 — zaakceptowano · accepted: 9.07.2025